

הלכות שבת במדינה יהודית –

עיון בפולמוס בין הרב מ.צ. נריה לפרופ' י. ליבוביץ'

הרב אילעאי עופרן

ראשי פרקים:

- א. פתיחה
- ב. גוי של שבת
- ג. היתרים בדיעבד
- ד. כיצד יתחולל השינוי?
- ה. סיכום

א. פתיחה

דורנו ודור אבותינו זוכה לראות בכינונה של מדינה יהודית, ריבונית ועצמאית לאחר אלפיים שנות גלות, היינו כחולמים. סמוך לתקומת ישראל בשנת שבו"ת (1948) למניינם), התגלע ויכוח סוער בנוגע לדמותה ואופייה של המדינה המתהווה, כמדינה יהודית. הקמתם של צבא ומשטרה, בתי חולים, גופי תעשייה וחקלאות כמו גם מערכות תקשורת, משרדי ממשלה ועוד, עוררה את השאלה הנוקבת כיצד יפעלו גורמים אלו בשבת. מחד, חלק ניכר מן הפעילות המתבצעת על ידי הגופים הללו אינה בגדר של "פיקוח נפש", המתיר לעבור על איסורים חמורים בשבת. מאידך, לא יעלה על הדעת כי מערכות אלו יפעלו בששת ימי המעשה בלבד. כך למשל – ברור לכל כי חלק בלתי מבוטל מפעילות המשטרה בשבת אינו עונה להגדרה של "פיקוח נפש" – שהרי לא ניתן להגדיר כל דו"ח תנועה, רישום ביומן ואף מרדף אחר גנב כ"סכנת נפשות". מאידך, צמצום או ביטול פעולת המשטרה בשבת, מעלה ספק

בדבר היתכנות קיומה של מדינת ישראל, שהרי לא ניתן לקיים מדינה בלא משטרה הפועלת סביב השעון.

יסודו של הדיון נעוץ בחידוש העצום שבעצם כינונה של ריבונות יהודית. מציאות זו, המתקיימת לאחר למעלה מאלפיים שנים של היעדר עצמאות לעם היהודי, גלגלה אתגר גדול לפתחו של עולם ההלכה. רובה המוחלט של ספרות ההלכה שבידינו, נכתב ועוצב בגלות, תחת שלטון זר, בעת בה ישבו ישראל מעורבים בין האומות. למעשה, כמעט ואין בידינו עדויות מהימנות לאופן שבו נשמרה ההלכה בימים המעטים בהם עם ישראל לעצמאות מדינית – בימי הבית הראשון ובתקופת החשמונאים. משתי התקופות הללו, כמעט ואין בידינו מקורות הלכתיים או היסטוריים היכולים לתת מענה ברור לשאלה כיצד נחלבו בשבת הפרות ברפת המלכותית של שלמה המלך, או לשאלה כיצד התנהל בימי חג ומועד צבאו המפואר של יהודה המכבי. היעדרם של מקורות הלכתיים והיסטוריים שכאלו, עורר לדיון את השאלה הנוקבת האם ניתן בכלים ההלכתיים שבידינו, לתת מזור לכלל השאלות ההלכתיות הכרוכות בקיומה של מדינה יהודית עצמאית.

בשני צדי המתרס נצבו שני הוגים ציונים-דתיים: הרב משה צבי נריה והפרופסור ישעיהו ליבוביץ'. טענתו המרכזית של פרופ' ליבוביץ' הייתה כי הלכות שבת המצויות בידינו התגבשו "על רקע ההנחה של מציאות היסטורית מסוימת – העדר עצמאות מדינית ופונקציות מדיניות לעם ישראל והעדר חובות אזרחיות לאדם מישראל בהווה הריאלי. והנחה זו נעשתה תנאי הכרחי לעצם אפשרות קיומה של שבת זו"¹. אשר על כן, מסיק פרופ' ליבוביץ' כי האיסורים וההיתרים הכלולים בהלכות שבת אשר בידינו "אינם מתווים קו ואינם נותנים הוראה לעבודה בשירותי המדינה והחברה בזמן הזה". כנגד טענותיו אלו בדבר אוזלת ידה של ההלכה ביחס לשאלות ההלכתיות שמעוררת המדינה המתהווה, טען הרב נריה כי אמונתנו בנצחיות

¹ כל הציטוטים מדברי פרופ' ליבוביץ' במאמר זה, לקוחים ממאמרו "השבת במדינה כבעיה דתית", שפורסם בקובץ "יהדות עם יהודי ומדינת ישראל".

התורה כוללת בתוכה גם את הביטחון בדבר "יכולתה לפתור את כל השאלות בכל הדורות לרבות שאלותיה של מדינת ישראל שהוקמה בשנת תש"ח"².

כבר במחלוקת בסיסית זו, ניתן לראות הדים לקולות המלווים את המחלוקת הזו לכל אורכה. בעוד הרב נריה טוען טענה רוחנית כללית בדבר כוחה של התורה וההלכה לתת מענה לכל מציאות אשר תהיה, טוען פרופ' ליבוביץ' טענות מציאותיות ספציפיות על היעדרם של פתרונות לבעיות הנידונות. הרב נריה טוען טענה אפרוירית, כי לחכמי ההלכה צריך להיות מענה לכל בעיה, בעוד פרופ' ליבוביץ' טוען טענה אמפירית, בהצביעו על בעיות שלא ניתן להן מענה הלכתי.

הרב נריה טוען כי הדרישה לכונן כלים הלכתיים חדשים שלא שיערום אבותינו היא טענה "רפורמית" המבקשת "להתאים את התורה לחיים". דא עקא, שנראה שלא דייק מר בטענותיו של פרופ' ליבוביץ' משתי סיבות: האחת, במקומות רבים יצא פרופ' ליבוביץ' חוצץ כנגד המבקשים "להתאים את הדת לצרכי המדינה"³ וטען שיסוד אמונתנו נעוץ בכפיפות האדם לתורה ולא להיפך. השנייה, בניגוד לטענה הרפורמית המבקשת לשנות את יחסה של התורה למציאות, ולהתיר את שהיה אסור, טוען פרופ' ליבוביץ' כי בנושא הנידון לא מדובר בשינוי יחס התורה וההלכה למציאות, אלא בהתייחסותם למציאות חדשה שלא הייתה מוכרת עד היום כלל ומילא אין בספרות ההלכה המסורתית כל התייחסות אליה. משל למה הדבר דומה – פוסקי ההלכה שהורו לברך "בורא פרי האדמה" על פרי הפסיפלורה, כאשר הגיח פרי זה לעולמנו, לא שינו את יחס התורה למציאות של פירות האילן והאדמה, אלא חידשו דין ביחס למציאות שלא הייתה מוכרת לעולם ההלכה עד אותו זמן.

עם זאת, פרופ' ליבוביץ' דורש אמנם ליצור כלים הלכתיים חדשים, אך לא מבהיר די הצורך באיזה אופן יכוננו אותם כלים. שהרי, גם לדידו, חייב להיות עוגן תורני שעליו יתבססו כלים אלו, שיחבר אותם לשאר ענפיה של תורת ישראל ולמסורת ישראל סבא. אם כן, הדרא קושיא לדוכתה – מהו אותו עוגן שאינו ניתן לערעור, חידוש או

² כל הציטוטים מדברי הרב נריה במאמר זה לקוחים מתוך קונטרסו "הלכות שבת והליכות מדינה"

³ ר' למשל מכתבו החריף, "זמן שלושת ימים", בספר – "רציתי לשאול אותך פרופ' ליבוביץ'", עמ' 339

שינוי שעליו יש להתבסס בכינון הכלים ההלכתיים החדשים שבו הוא מעוניין. אם להמשיך בדרך המשל דלעיל, הרי שעל אף היעדר התייחסות הלכתית לפרי הפסיפלורה, ברור לכל מהם היסודות ההלכתיים בהלכות ברכות הפירות שעל פיהם ניתן להכריע בסוגיה חדשה זו, אך לא ברור כל עיקר מהם היסודות ההלכתיים על פיהם ייכתבו הלכות מדינה המדוברות.

ב. גוי של שבת

אחד מסלעי המחלוקת שבין האישים הוא שאלת ההסתמכות על נכרי לביצוע פעולות הכרחיות בשבת. פתרון זה היה נפוץ ביותר לאורך שנים רבות עבור בעיות שונות שהתעוררו בעולם ההלכה. הקמתה של מדינת ישראל "טרפה את הקלפים" בשימוש בפתרון זה. בגולה, הופעלו רוב מערכות החיים היומיומיות בידי נכרים, מציאות שהובילה את היהודים להסתמך על שכניהם הגויים בכל ימות השבוע. אך טבעי היה שגם בשבת ייעשו מלאכות הכרחיות בידי גוי. עם קום המדינה נוצר מצב בו מערכות חיוניות מופעלות כולן בידי יהודים ופעמים רבות אין בנמצא נכרי שיוכל להפעילן בשבת, אלא אם יוגדר כי מערכות אלו יעסיקו נכרים על מנת להפעילן בשבת.

פרופ' ליבוביץ' ראה בהסתמכות על נכרים פגיעה אנושה בכבוד התורה. הוא חשש כי פתרון זה יעורר "התמרמרות ושאת נפש" בציבור שומרי המצוות וחשש כי "ניסיון לפתור את בעיית השבת במדינת ישראל בעזרת גוי של שבת, יתקבל על ידי הציבור ובפרט ע"י הנוער כהוכחה לקשר בין התורה ובין הגלותיות". טענה חריפה זו, על אף שאין בה ערעור על ההתכנות ההלכתית של פתרון זה, מניחה כאקסיומה כי יש לשאוף לכונן מדינה יהודית שאינה תלויה בשום דרך בגויים אשר סביבותינו. הרב נריה ערער על הנחת יסוד זו, הרואה כאידיאל מדינה ליהודים בלבד. לדבריו, "הגויים כולם, בני נח, מוכרים כאזרחים רצויים לא רק בעולמו הרחב של הקב"ה אלא גם בארצו הנבחרת, בארץ הקודש". ולכן מסיק הרב נריה, כי "בניין תעשיה מסוימת על יסוד הכרח מציאותו של מספר מצומצם של גרים תושבים, איננו עומד בסתירה לשום מצוה דתית ולשום הרגשה דתית". זאת ועוד, הרב נריה מביא כתנא דמסייע לדבריו

את העובדה כי בסמוך להקמתה, נסמכה מדינת ישראל רבות על תמיכת הגויים, בנשק, בהכשרה ובטכנולוגיה, ותמה – "וכי גוי של טכניקה מותר וגוי של שבת אסור?"

כנגד טענתו של הרב נריה, יצוין כי יש הרואים גם בתלות הצבאית והטכנולוגית פגיעה בעצמאות הלאומית, מה גם שתלות זו הינה זמנית ונעשית בדיעבד בניגוד לתלות בתחום ההלכתי שנעשית מלכתחילה ובאופן קבוע. עם זאת, יש לזכור שגם פרופ' ליבוביץ' מסכים כי פתרון זה קביל מבחינה הלכתית לעילא ולעילא, ומבחינה זו הרי הוא כלי הלכתי כבד משקל ויעיל מאד לפתרון בעיית השבת במדינה ויש לדון האם טענת ה"כבוד הלאומי" ראויה להציב תכתיבים בפני עולם ההלכה.

ג. היתרים בדיעבד

היבט נוסף, בו טוען פרופ' ליבוביץ' טענה דומה לזו שטען ביחס ל"גוי של שבת" הוא ביחסו למציאת היתרים בדיעבד לשאלת השבת במדינה. לדבריו – "התורה לא תהיה כח ציבורי במדינה ולא גורם חינוכי בנוער, אם עמדתה במדינה תבוסס על הגישה ששירותיה החיוניים של המדינה... הם אסורים לכתחילה ומותרים רק בדיעבד". לכן דורש הוא ממוסדות ההוראה ההלכתיים לקבוע "מה הם השירותים והעבודות הציבוריים שמצווה לקיימם בשבת" ומזהירם פן יהפכו ל"בתי חרושת לייצור היתרים לפי הזמנה". למעשה, שב פרופ' ליבוביץ' ורואה בהיעדרם של כלים הלכתיים חדשים והמשך ההסתמכות על היתרים דחוקים בדיעבד, כקישור שבין התורה והגלות. זאת משום שלדידו, דרך הלכתית שכזו רואה בעצם קיום המדינה אילוץ, הדוחק את עולם ההלכה ל"פינה" ואין לעולם ההלכה "פרוגרמה קונסטרוקטיבית חיובית" לאופן שבו רצוי שתתנהל מדינה יהודית בשבת.

מן העבר השני, רואה הרב נריה באור חיובי את הדרך של דחיקת היתרים בדיעבד לבעיות בהלכות שבת המתעוררות במדינה. לשיטתו – אותה "פרוגרמה חיובית" עליה מדבר פרופ' ליבוביץ', המבקשת לקבוע מלכתחילה מהם הפעולות שיעשו בשבת במדינה היהודית, מוותרת למעשה על ערך יסודי וחשוב של שמירת השבת

באופן מדוקדק. הרב נריה סבור כי "אנו מחפשים דרכים כיצד למעט את שטח דחיית השבת הנחוץ לקיום המדינה, כיצד לשמור על שטח קדושת השבת והיו לאחדים בידינו – השבת והמדינה".

נראה כי יסוד המחלוקת בין האישים בנושא זה קשור בפרשנות שנתנו למושגים "לכתחילה" ו"דיעבד". הרב נריה כתב כי "יקרה לנו המדינה ויקרה לנו השבת והיינו רוצים מאד שיתקיימו שתיהן... זהו הלכתחילה, אך בתוקף הכרח המציאות, דוחה לפעמים קיום המדינה את השבת, מטעמי ביטחון, רפואה וכו'". יוצא אם כן, כי לדעתו מלכתחילה במציאות אידיאלית אין כל צורך לחלל שבת במדינה היהודית וניתן לאחוז בזה וגם מזה לא להניח את ידינו ורק "המציאות האובייקטיבית של בעיות בטחון חיצוני ופנימי, כופה עלינו התנגשויות בין המדינה ובין השבת". מאידך, פרופ' ליבוביץ' סבור כי גם בעולם אידיאלי ומלכתחילה קיימת התנגשות מהותית בין קיום המדינה לבין שמירת השבת. ניתן לומר כי בעוד הרב נריה מציג חזון אוטופי הרואה בכל מציאות חיינו "דיעבד" וסבור שקשיי הקיום האנושי וצרכי הרפואה, הביטחון ודומיהם אינם נצרכים מלכתחילה, מציג פרופ' ליבוביץ' חזון ריאלי הסבור שמושג ה"לכתחילה" איננו מתייחס לאוטופיה שבה אין מחלות ואין מלחמות, אלא למציאות חיינו על קשייה ובעיותיה.

ד. כיצד יתחולל השינוי?

בהישירם מבט הצופה פני עתיד, סבור כל אחד מההוגים כי המפתח לשינוי מצוי במקום אחר. פרופ' ליבוביץ' סבור כי בעיית השבת במדינה היהודית תוכל לבוא על פתרונה רק בידי הציבור הדתי ומוסדותיו. הוא סבור כי עיקר הסכנה הצפויה לשבת במדינה נובעת מ"חוסר ישעה ואזלת ידה של היהדות הדתית הרשמית ושל נציגותה הציבורית ללחום למענה מלחמה של ממש". כמו כן, הוא מבקר חריפות במאמרו את פוסקי ההלכה שנמנעו מלהציע פתרונות מערכתיים לשאלות שנשאלו וחלף זאת המליצו לשואליהם "לדרוש שחרור מעבודתם בשבת, ז.א. לדרוש שיהודים אחרים

יעבדו במקומם בשבת". את חיצוי הביקורת יורה פרופ' ליבוביץ' כלפי הממסד הדתי וממילא טוען הוא כי שם טמונים זרעי הפתרון.

מנגד, סבור הרב נריה כי שורש הבעיה נעוץ דווקא בציבור החילוני. לדבריו, רמיסת השבת במוסדות המדינה לא נגרמת, כטענתו של פרופ' ליבוביץ', מפני שהממסד הדתי לא הציע תכנית שמאפשרת את קיומם בשבת, אלא מפני ש"יהודים מחללי שבת קובעים את צורת ביצוען של המשימות החיוניות... ומכריחים את הציבור הדתי לפרוש מלהשתתף במילוי אותן משימות". הרב נריה תולה את קיום הבעיה בכך ש"בראש משרד החוץ עומד יהודי שאינו שומר תורה" וסבור שכאשר "יעבור השלטון לידה של היהדות הדתית", הרי שתתקיים המערכת כהלכה. אשר על כן, רואה הרב נריה את הפתרון הכללי לבעיה הנידונה, שוב בהצגת חזון אוטופי – "אנו מאמינים כי המפנה העיקרי יבוא בסופו של דבר דרך שינוי היחס היהודי אשר יחול בהשקפתו של הציבור הלא דתי". לדידו, ביום בו יכיר הציבור החילוני בכך שתורה ומצוות הם "נשמת חייהם של ישראל ועניינה החיוני של המדינה כולה", או אז, יפתרו מאליהן כל בעיות ההלכה הנידונות.

הצד השווה בשתי הטענות הוא בכך ששני ההוגים מטילים את האחריות על גופים שהם עצמם אינם נמנים עליהם. הרב נריה תולה את פתרון הבעיה בציבור החילוני ואילו פרופ' ליבוביץ' תולה את הפתרון בפעילות הרבנות והממסד הדתי, גופים שלאורך כל חייו התנגד והסתייג מהם. מאז כתבו שני ההוגים את דבריהם, זרמו מים רבים בנחלי השבת והמדינה וסוגיות אלו עמדו שוב ושוב במבחן המציאות, הטופחת על פני שניהם. בניגוד לדבריו של פרופ' ליבוביץ' השכיל הממסד הדתי, במיוחד בענייני צבא ובטחון, למצוא פתרונות רבים שאינם מתבססים על כך שהפעילות בשבת תתבצע ע"י מחללי שבת. ניתן לומר כי הרבנות הצבאית, תחת שרביטו של הרב גורן ושאר הרבנים הצבאיים הראשיים, הובילה לכך שחייל שומר תורה יכול לשרת כמעט בכל תפקיד בלא חשש. מן הצד השני, בניגוד לדבריו של הרב נריה שסבור היה כי כאשר בראשות משרדי הממשלה הרלבנטיים יעמדו שרים שומרי מצוות, יבוא מזור לכל הבעיות הללו, הרי שבששים השנים שחלפו מאז שכתב הרב

נריה את דבריו שימשו מספר שרים שומרי מצוות כשרים הממונים על מערכות אלו אך בעיות רבות לא באו על פתרון.

ה. סיכום

תמורות רבות חלו מאז נחלקו הרב נריה ופרופ' ליבוביץ' בשאלת שמירת השבת במדינה היהודית. סוגיות שונות מצאו את פתרון ואחרות צצו ועלו. הפתרון המערכתי, אליו הטיף פרופ' ליבוביץ' לא נוצר ובכל זאת בעיות רבות נפתרו באופן מעשי. מאידך, קיימות בעיות רבות, שקשה לראות כיצד תבואנה על פתרון בכלים ההלכתיים המקובלים שבכוחם כה האמין הרב נריה.

נראה כי אם נבקש להרחיב את המבט על מחלוקתם של שני אישים אלו, נגלה כי לא רק בפרטי ההלכות ובשאלת יישומם של הפתרונות נחלקו, אלא גם בשאלות השקפה עקרוניות. שאלת מקומם של "כבוד התורה" ושל ה"כבוד הלאומי" כשיקולים הלכתיים, שאלת החזון האוטופי אליו שואפת כל שיטה וצורת ההסתכלות בעולם מתוך הנחות אפריוריות או מתוך מבט ריאלי.

אפשר ושני קולות אלו, על אף הסתירה החזיתית ביניהם, עשויים ליצור דווקא מרקם הרמוני ולהשלים זה את זה. דבריו של פרופ' ליבוביץ' מהווים זרז לשינוי, תמורה ופתרון הבעיות, החסר במידת מה במשנתו של הרב נריה. מנגד, דבריו של הרב נריה מספקים מסגרת ברת יישום לפתרון הבעיות העומדות על הפרק מבלי לעורר התנגדויות חריגות ומבלי לשנות סדרי בראשית, כפי שרצה פרופ' ליבוביץ'.

במשנתו של כל אחד מן ההוגים קיים רובד של חזון ורובד מציאותי. פרופ' ליבוביץ' מביט בהלכה מתוך חזון רחוק המבקש לחולל בה תמורות משמעותיות ומביט במציאות במבט ריאלי המנסה לפעול בה כפי שהיא. הרב נריה, מביט בהלכה במבט מציאותי ומבקש לפעול במסגרתה כפי שהיא, אך מביט במציאות מתוך חזון אוטופי רחוק. אפשר והניסיון לחבר בין אוטופיה וריאליות הן ברובד ההלכתי והן ברובד המציאותי, בין משנת הרב נריה למשנת פרופ' ליבוביץ', הוא המפתח לכינונה של שבת כהלכתה במדינה היהודית, "והיו לאחדים בידך – השבת והמדינה".